

ПРОБЛЕМА СМИСЛОУТВОРЕННЯ У РОЗГОРТАННІ МОВЛЕННЕВОГО ВИСЛОВЛЮВАННЯ

Олена ДИСА

Copyright © 2002

Суспільна проблема полягає в тому, що суспільство потребує творчих особистостей, спроможних продуктивно мислити, перетворювати знання у якісно нові ідеї, приймати ефективні рішення.

Мета повідомлення – обґрунтувати механізм виникнення “нового” знання на внутрішньомовленнєвому етапі творчого процесу.

Авторська ідея: процес вироблення творчої ідеї не може здійснюватися шляхом простого перекодування готових смислів; творче смислоутворення можливе завдяки *внутрішньому діалогу*, який є необхідною передумовою розгортання самого творчого процесу.

Сутнісний зміст: обґрунтовується роль та місце внутрішнього мовлення у процесі смислоутворення при формуванні мовленнєвого висловлювання.

Ключові слова: *творчий процес, внутрішній діалог, внутрішнє мовлення, мовленнєво-мисленнєвий процес, смислоутворення, синтаксична та семантична фази.*

Дослідження творчості як психологічної проблеми має соціальне замовлення й практичний запит. У вивченні психологічних механізмів творчості існують різні підходи та тлумачення цього явища. Наприклад, Л.С. Ви-

готський, К. Ясперс, В.С. Біблер вважали, що універсальною формою людської творчості є мовлення. Тому сучасні пошуки більшою мірою орієнтуються на нестереотипні, продуктивні, творчі можливості мовлення. Однак для повного розуміння творчої діяльності слід взяти до уваги не тільки участь внутрішнього мовлення у мисленнєвому процесі, а й визначити його безпосереднє місце та виконавські функції на певних етапах утілення задуму.

Мисленнєва дія часто розгортається як таке зіткнення різних позицій і підходів, яке відображається й у внутрішньому мовленні. Перехід від думки до внутрішнього мовлення й від нього до мовлення зовнішнього, тобто повноцінного вербалізованого вираження думки – процес не тільки не прямолінійний, а загалом такий, що не може бути описаний на площині. Перетворення особистісних смислів у значення робить процес переходу від думки до слова дуже складним, а почасти й непереборним для людини.

Ґрунтуючись на концепції Л.С. Виготського про фазову побудову мовленнєво-мисленнєвого процесу, центральною ланкою якого є етап внутрішнього мовлення (внутрішнє програмування за О.О. Леонтьєвим), і

керуючись положеннями А.Р. Лурія, Л.С. Цветкової і Т.В. Ахутіної про динамічну афазію, доречно зробити такий пропедевтичний висновок: внутрішнє мовлення бере активну участь як у розгортанні мовленнєвої форми думки в акті говоріння, так і згортанні самого мовлення в думку під час сприйняття мови. Це пов'язано з тим, що внутрішнє мовлення – своєрідний і дуже важливий психологічний механізм, за допомогою якого думка, котра виникає, вербалізується і фіксується у свідомості людини, та є підґрунтям для подальшого розгортання мовленнєвого висловлювання. При цьому Т.В. Ахутіна розрізняє смислову і граматичну побудови висловлювання і вважає, що “етап внутрішнього мовлення безпосередньо відповідає за смислову його організацію” [1, с. 123]. За результатами її дослідження треба розмежовувати принаймні три рівні і стільки ж операцій програмування мови: внутрішнє (сислове) програмування, граматичне структурування і моторну кінетичну організацію висловлювання (*рис. 1*). Останнім, зі свого

боку, відповідають операції вибору (семантичних одиниць, які комбінуються відповідно до правил смислового синтаксису; лексичних одиниць – граматичного структурування; звуків – актуалізованого оргривня).

Водночас попередні етапи мовленнєво-мисленнєвого процесу – перехід від мотиву до думки – Т.В. Ахутіною не враховуються, тому що ця схема побудована на даних афазії, а порушення мотивації і мислення не відносяться до афатичних порушень.

Близьке розуміння процесу побудови висловлювання обґрунтовує С.Д. Кацнельсон, який пише: “У процесі породження мови можна виділити три основні ступені: мовленнєво-мисленнєву (чи семантичну), лексико-морфологічну та фонологічну. Перший ступінь охоплює всі семантичні процеси, починаючи з квантування елементів свідомості (знань) на окремі “пропозиції” і закінчуючи формуванням глибинних семантико-синтаксичних структур; на другому відбуваються процеси добору лексичних одиниць і граматичних форм, а на третьому має місце

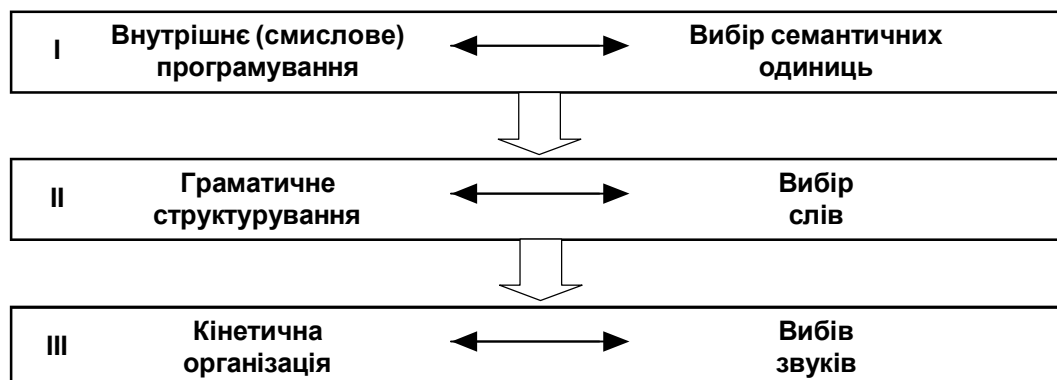

Рис. 1.

Етапи утворення висловлювання (за Т.В. Ахутіною)

вироблення глобальних виголошувальних схем, спираючись на звукові моделі окремих словоформ, синтагм і фонетичних фраз. “Фонаційне виконання” вимовних схем завершує цілісний процес породження речень” [4, с. 123].

С.Д. Кацнельсон, як і Т.В. Ахутіна, вважає, що кожен ступінь становлення мовлення має свій “словник” і свій “синтаксис”. Перший, на його думку, універсальний, тому що визначається всезагальною структурою людського мислення, тоді як інші базуються на власне-мовних даних і виявляють ідіоетичні особливості. Перехід від одного ступеня розгортання аналізованого процесу до іншого вимагає з’ясування глобальних структур, які склалися на попередніх актах мовлення, і здійснення синтезу цих оновлених структур з даних, отриманих при аналізі та узагальненні. При цьому С.Д. Кацнельсон підкреслює, що цей перехід, особливо на перших двох ступенях, не характеризується автоматичністю та однозначним спричиненням [4, с. 108–127].

Розуміння того, що розвій мовлення не є процесом простого перекодування в мовленні готових смислів, що він являє собою процес утворення смислів, поєднує С.Д. Кацнельсона із психологами школи Л.С. Виготського і водночас відрізняє його від більшості лінгвістів, котрі займаються моделюванням процедури породження мови. Зокрема, цей учений обґрунтовує власну концепцію смислоутворення, згідно з якою семантичний ступінь породження мовлення складається з двох фаз. У первинній – фазі внутрішнього мовлення – налаштовується сегментація зовні актуалі-

зованого потоку інформації. Утворені семантичні структури вирізняються близькістю до чуттєвого образу і недостатньою для зовнішнього мовлення розмежованістю. При необхідності перетворити цей зміст у повідомлення для іншого вступає в дію вторинна фаза – зовнішнє мовлення. Її змістовні структури базуються на поняттях і близькі за своїм характером до поверхневих речень. Для реального переходу до останніх (це вже зміст другого ступеня зреалізування мовлення) “залишається лише підібрати... лексеми і сформувані на їхній основі речення, які відповідають нормам певної мови” [4, с. 126].

Отож усі функції семантичного ступеня С.Д. Кацнельсон зводить до “квантування елементів свідомості” на окремі “пропозиції” і перетворення їх у глибинні семантико-синтаксичні структури. Однак для того, щоб ці структури містили всю повноту інформації, необхідну для формування речень, неминуче потрібні оцінка і відбір корисної з погляду суб’єкта інформації. На жаль, ці завдання випадають із теоретичного аналізу. Не розглядає згаданий учений і те, як здійснюється перехід від синкретичних структур первинної фази до понятійних вторинної. Він тільки констатує наявність мінімально детермінованих, продуктивних операцій, але нічого не говорить про їхні механізми. Тому не всі питання архітекτονіки смислоутворення і того, як саме людина, котра говорить або творить, вибирає зміст своїх висловлювань, не тільки не вирішуються С.Д. Кацнельсоном, а й не ставляться.

Примітна особливість наукової концепції Л.С. Виготського полягає в тому, що вона вміщує формування

смислу в єдину схему мовного механізму, тобто в основі всієї проблематики виділяє конфліктну межу – сферу переходу “немовного” у “мовне”. Для порівняння нагадаємо, що смислові синтаксис і семантика утворюються на етапі внутрішнього програмування (за О.О. Леонтьєвим), що співвідноситься з планом внутрішнього мовлення (за Л.С. Виготським). Причому саме синтаксичні операції Т.В. Ахутіна називає власне *внутрішнім програмуванням*. “Завдання внутрішньомовленнєвого етапу полягає у перетворенні результату попереднього етапу – мисленнєвого образу ситуації – у смислові структури висловлювання” [1, с. 128].

Водночас роль уявного образу як структурного компонента глибинних висловлювань виявляється при аналізі дитячого мовлення. Щоб зрозуміти мовлення дитини, треба не тільки бачити, як вона говорить, але й знати ситуацію, про яку вона говорить. Дитина дає визначення до образу, який уявляється нею, не стежачи за тим, щоб її висловлювання давало всі необхідні штрихи для відновлення слухачем цього образу. Розвиток мовлення організується як висхідна лінія оволодіння умінням “слухати” своє мовлення й оцінювати, чи досить повно й адекватно воно передає ситуацію, яка уявляється. На початку оволодіння дитиною мовленням у ролі такого слухача є дорослий, котрий задає відповідні питання. Поступово дитина навчається передбачати ці питання, стаючи сама своїм слухачем, який стежить за адекватністю висловів. Звідси очевидно, що у процесі розвитку мовлення відбувається інтеріоризація діалогу того, хто говорить, і

того, хто слухає. Так виникає внутрішньомовленнєвий діалог думки і слова [1].

Т.В. Ахутіна вважає, що процес внутрішньомовленнєвого розгортання здійснюється як двосторонній. Перша його сторона – це акт говоріння. Тут уперше визначається у внутрішніх словах уявний зміст. Зв’язок внутрішніх слів з наочним уявленням ситуації (про що вже згадувалося) дозволяє фіксувати одним словом значно більший смисловий зміст, ніж його фіксує зовнішнє слово. Доступний для огляду набір таких слів дає змогу моделювати загальну версію майбутнього висловлювання. Далі ця модель-версія самовислуховується, тобто оцінюється з погляду її повноти й адекватності вихідному уявному змісту. Цей акт слухання – друга сторона внутрішнього мовлення. При негативній оцінці програми (версії) організується її перебудова і повторне зіставлення з уявним образом ситуації; при позитивній – зміст знайденого набору внутрішніх слів знову зіставляється, але тепер уже з об’єктивним мовним значенням цього набору (нагадаємо, що зміст будь-якого внутрішнього слова вибудовується на засадах об’єктивного значення, що, образно кажучи, є “каменем у будинку змісту”). При негативній оцінці, тобто якщо виявляється, що система об’єктивних значень неповно передає смисловий зміст, цей зміст підлягає подальшому розгортанню, а відтак додатковому предципуванню і зіставленню; і так до остаточної позитивної самооцінки. Остання вказує на те, що смислове розгортання закінчене і що далі має розвиватися лексико-граматичний процес за правилами зовнішньої мови.

У найпростішому випадку смислове наповнення першого набору внутрішніх слів може водночас адекватно відповідати як уявному змісту ситуації, так і об'єктивному мовному змісту. Тоді, на думку Л.С. Виготського, в одному акті розгортання зливаються і фаза “опосередкування думки у внутрішнім слові” (внутрішнє мовлення), і фаза “опосередкування у значеннях зовнішніх слів” (семантична складова). В інших випадках ці фази розведені, і потрібна спеціальна робота щодо вироблення первинної адекватної програми (внутрішньомовленневої схеми), так і стосовно її розгортання, кінцевим результатом якого є смислові структури із “психологічними” підметом, присудком і другорядними членами.

Неважко побачити, що Т.В. Ахутіна впритул підійшла до проблеми смислоутворення у процесі внутрішньомовленневого розгортання, визначаючи його як двосторонній: між говорінням і слуханням. Розвівши внутрішнє мовлення і семантичну фазу (за Л.С. Виготським), авторка висуває думку про існування “спеціальної роботи” щодо побудови пер-

винної внутрішньомовленневої схеми [1]. Цю роботу виконує, на наш погляд, *внутрішній діалог*, який є необхідним компонентом продуктивного мислення [3; 5; 6].

У творчому процесі можна відстежити цілу низку таких внутрішніх діалогів. Так, Г.М. Кучинський [5] вважає, що внутрішній діалог може бути “*діалогом чистих думок*” (прихований діалог), де обидві смислові позиції реалізовані в уявному внутрішньомовленні. Якщо народжена в ньому смислова позиція має значення для суб'єкта мислення, то вона використовується у подальшому діалозі (дамо йому назву “*діалог між думкою і словом*”, оскільки друга смислова позиція реалізована розгорнутим вимовним внутрішнім мовленням). На відміну від прихованого діалогу, останній частково усвідомлюється та контролюється суб'єктом мислення. Далі смислова позиція вливається у “діалог голосів”, в якому обидві смислові позиції реалізовані вимовним внутрішнім мовленням. Структуру цього процесу можна подати схематично (*рис. 2*), з якої слідує важлива функція внутрішнього

Рис. 2

Різновиди внутрішнього діалогу

діалогу: за допомогою внутрішнього мовлення відбувається оцінка і відбір корисної з погляду суб'єкта інформації й у такий спосіб утворюється нове знання, новий смисл у вигляді невідомої раніше творчої ідеї, оновленого відношення чи життєвої установки, змінюючи подальший плин свідомості. І тільки після того, як виділене це "нове", здійснюється перехід до опосередкування думки у значеннях зовнішніх слів (синтаксис значень).

Отже, є всі підстави виділити внутрішній діалог як один з етапів розгортання мовленнєвого висловлювання. Вважаємо цей етап принципово значущим у зв'язку з тим, що саме від нього залежить якість смислоутворення та продуктивність мислення суб'єкта не тільки у зовнішньомовленнєвій, а й у будь-якій іншій діяльності людини. Якщо ж говорити про творчу працю, то

наявність внутрішнього діалогу – визначальна умова її високої продуктивності.

1. *Ахутіна Т.В.* Нейролингвистический анализ динамической афазии (к вопросу о механизмах построения связанного грамматически оформленного высказывания). – М.: МГУ, 1975. – 144 с.

2. *Выготский Л.С.* Мышление и речь // Собр. соч.: В 6-ти т. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 2. – С. 5–361.

3. *Дуса О.В.* Навчальний діалог як форма розвитку творчого мислення // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки. – Київ–Запоріжжя, 2001. – Вип. 21. – С. 189–192.

4. *Кацнельсон С.Д.* Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972. – 216 с.

5. *Кучинский Г.М.* Психология внутреннего диалога. – Минск, 1988. – 205 с.

6. *Самойлов А.Е.* Теоретические проблемы логико-психологического анализа мышления. – Запорожье: Изд-во РИП, 1997. – 167 с.

Надійшла до редакції 11.03.2002.

ДО ВІДОМА АВТОРІВ ЖУРНАЛУ «ПСИХОЛОГІЯ І СУСПІЛЬСТВО»

Український науково-економічний та соціально-психологічний часопис «Психологія і суспільство» як елітне інтелектуальне видання друкує статті українською мовою (12–24 сторінок тексту, набраного у текстовому редакторі Word, шрифтом 14 пт Times New Roman) і брошури (25–90 сторінок) у галузі психології, соціології та економіки, які характеризуються актуальною проблематикою, новизною змісту, літературною досконалістю. До машинописного тексту додається дискета з набраними статтею, або брошурою. Автор несе персональну відповідальність за правильність і достовірність пропонуваного наукового матеріалу.

Наукова стаття (брошура) – результат фундаментальних досліджень автора, а тому передбачає розв'язання складної суспільної, у т. ч. наукової, проблеми на рівні відповідної міждисциплінарної концепції чи теорії, методологічної моделі чи наукового проекту. У ній здебільшого підтверджується, або спростовується та чи інша наукова концепція, експериментально доводиться наявність певного соціального, економічного чи психологічного феномена (явища). Її структура має бути такою:

1. Заголовок: назва рубрики (вгорі справа), назва статті чи брошури (посередині великими літерами), ім'я (повністю) і прізвище автора (зліва) та напис і знак Copyright © 2002 рік (справа).

2. Вступний текст: суспільна проблема, мета статті, авторська концепція, сутнісний зміст, ключові слова, абревіатура.
3. Основний текст: обґрунтування актуальності наукової проблеми і сучасного стану її розв'язання в соціології, економіці чи психології, презентація авторського підходу або напрямку дослідження, авторської концепції чи моделі, формулювання гіпотези чи низки гіпотез та їх експериментальна перевірка, економічний, соціологічний чи психологічний аналіз одержаних результатів; обов'язкова вимога: за будь-якої теоретико-методологічної ситуації логіка розгортання основного змісту наукової теми має бути добре структурованою, тобто складатися з параграфів і підпараграфів.

4. Заключний текст: висновки та узагальнення (рекомендації), авторський словник термінів, бібліографія, а також особистий підпис автора, ПІБ, поштова адреса (індекс обов'язково), службовий та домашній телефони, посада, спеціальність, науковий ступінь, вчене звання і (за бажанням) короткі біографічні відомості про себе.

У тексті статті, брошури мають бути посилання на використані джерела із зазначенням порядкового номера і сторінки цитованого джерела. Бібліографія повинна бути складена з дотриманням вимог ВАК України і подана в алфавітному порядку окремим списком літератури.

Друкування в журналі «Психологія і суспільство» платне.

Від зазначених оплат звільняються: а) члени редакційної колегії і редакційної ради журналу; б) професорсько-викладацький склад ТАНГ; в) наукові кореспонденти і колективні наукові співробітники Інституту експериментальних систем освіти, які, крім того, одержують безкоштовно кожне число журналу.

Для потенційних авторів річна передплата на журнал обов'язкова.

До редакції надсилається один примірник тексту, в т. ч. таблиці, схеми, рисунки на окремих сторінках, і дискета. Стаття (брошура) нумерується без пропусків і буквених позначень.